Ще про походження назви «Київ»

М. Ю. Брайчевський

Є проблеми, які існують лише остільки, оскільки їх ставлять. Вони позбавлені реального сенсу, мають чітку відповідь і по суті виявляються псевдопроблемами, бо з'ясовувати чи обговорювати тут нема чого. До числа таких квазіпроблем, що без всякої потреби займають увагу вчених і відволікають їх від серйозних і нагальних завдань, є питання про походження імені «Київ».

Як семантика, так і етимологія цього топоніма були з'ясовані ще давньоруським літописцем на зорі вітчизняної історіографії: «Якоже древле царь Римъ назвася, и во имя его городъ Римъ; и паки Антмохъ, и бысть Антиохиа великаа; и паки Селевкъ, и бысть Селевкиа; и паки Александръ и бысть в имя его Александриа; и по многая міста тако прозвани быша грады в имена царев тъхъ и князей тьхъ; тако же и в нашей странъ звань бысть градъ великимъ княземъ во имя Кия»[1].

Не вдаючися до спеціальних текстологічнгих пошуків, відзначимо, що цитований уривок сягає найдавнішої пам'ятки східнослов'янської (і слов'янської взагалі) історіографії і, отже, датується серединою IX ст. Втім, поточнення хронології в нашому випадку не так важливо бо існування імені «Київ» в IX ст. засвідчено іноземними джерелами.

Прозорість граматичної форми (посесивний субстантивний прикметник нечленного виду від первичного імені «Кий») безумовно підтверджує літописну версію і здавалося б, повинно було б звільнити дослідників від непотрібних розмірковувань на той сюжет. Але дискусія продовжується; мовознавці з упертістю, достойною кращого застосування, пропонують все нові й нові гіпотези, що спираються на нові етимології. Вони роблять честь дотепності та ерудиції авторів, але малокорисні з погляду наукового прогресу. Втім, і ерудиція подібних одкровінь залишає бажати кращого.

Привертає увагу, зокрема, нещодавно видана книжка В. Нерознака яка містить спробу етимологізації ряду давньоруських ойконімів (реєстр їх дуже неповний) з урахуванням висловлених поглядів, наведених також дуже вибірково. Імені «Київ» присвячені чотири сторінки (84-87), на яких автор припу-

© М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

стився такої кількості помилок і неточностей, що слід дивуватися його здібності на той рахунок.

Невірно, що найраніша згадка імені належить Константину Багрянородному (середина X ст.). Більш давні свідчення знаходимо у східних авторів (так звана група Аль-Балхі: що сягає другої половини IX ст.)[3]. Ім'я «Київ» зафіксовано в русько-візантійських договорах 860, 874 і 944 рр.[4]. Та й «Літопис Аскольда», реальність якого встановлена Б. Рибаковим[5], датується серединою IX ст.

Те, що перші пам'ятки вітчизняної історіографії дійшли до нас не в автентичному вигляді, а в пізніших автографах, не має значення. Адже й «Повість временних літ» відома нам лише у складі порівняно пізних зведень (кінця XIV та початку XV ст.), однак нікому не спадає думка датувати найстаршу літописну згадку про Київ тим часом.

Справді перше фіксоване в джерелі свідчення імені «Київ» (у формі «Кyар» міститься у вірменській «Історії Тарона», датованій VIII ст.[6].

Невірно, що в іномовних джерелах досліджуваний ойконім виступає лише з основою «kuj». Спростування бачимо у цитованому дослідником місці з Константина Багрянородного, що має форму *Κιοαβλ*. Давню транскрипцію імені з корінним «і» знаходимо також у Адама Бременського (XI ст.)[7]. Явно не пасує сюди й назва якою Київ позначений у скандінавському епосі[8] і т. д.

Зовсім неспроможним є ототожнення з Києвом готської столиці Данпарстадта. Висловлене століття тому припущення Г. Вігфусона[9], дуже обережно підтримане М. Дашкевичем і деякими іншими дослідниками[10], зазнало різкої критики в літературі[11] і нині остаточно відкинуте.

Так само надто сумнівним виглядає ототожнення Києва з Метрополем *(Μητρόπολη)* — одним з міст на Дніпрі, згаданих Клавдієм Птолемеєм[12]. Висловлювання дослідників, захоплених формальним збігом того імені ("мати-город") з літописним виразом: «Київ — мати городам руським»[13], переконливо спростовуються топографічними даними самого Птолемея, який локалізує Метрополь у Дніпровому пониззі зразу ж за Ольвією. В той же час автору невідомі гіпотези, що зіставляли з Києвом інші названі Птолемеєм городи на Дніпрі (Азагаріум, Сар, Амадоку)[14].

З величезного аспекту запропонованих гіпотез для пояснення унікального імені *«Σλμβλτλϊ)»* ("Самбатас", «Самватас», «Санвтас»), наведеного Константином Багрянородним[15], автор обрав чомусь лише думку Г. Ільїнського[16] (далеко не найкращу і не найправдоподібнішу) — тлумачення ойконіма, як апелятив «Суводь». При цьому він неточно цитує джерело, уважаючи *Σλμβλτλί)* паралельною назвою Києва, тоді як Константин Багрянородний підкреслює, що так звалася київська фортеця (а не саме місто).

Ряд заперечень викликає і філологічна частина публікації. Так, навряд чи можна інтерпретувати, як паралельні форми іноземного походження такі імена з чеської як kyje або kyevice. Перша назва не є посесивною взагалі. В другому випадку посесивною, можливо, була проміжна форма якщо прийняти словотворчу модель Kyi — Kyev — Kyevice.

Але повернімося до суті проблеми.

Літописна етимологія без критики приймалася в історіографії XVIII — початку XIX ст.[17]. Походження ойконіма «Київ» від антропоніма «Кий» не викликало сумніву; обговорювалося лише питання про те, хто були Кий та його рідня — сармати, гуни, авари, хозари чи ще хтось. Найпростіша і найприродніша думка, що засновники Києва могли бути слов'янами, чомусь не була популярною, хоча й мала своїх прибічників (М. Ломоносов, В. Тредіаковський, А. Рігельман та ін.)[18]. Історіографія другої половини XIX ст. створила теорію «епонімного міфа». її підтримували А. Кунік, С. Соловйов, О. Шахматов, М. Петров, М. Грушевський, Д. Багалій та ін.[19].

Сутність тої теорії становила відмова від пошуків будь-якого історичного змісту в літописному переказі. Останній, нібито, з'явився, як наївна спроба осмислити найдавнішу київську топоніміку, пояснити виникнення імен «Київ», «Щекавиця», «Хоревиця», «Либідь». Філологічна незугарність такого припущення (явно похідний характер трьох перших імен — від названих в літописі антропонімів) не бентежила прибічників тої дивної гіпотези.

Теорія «епонімного міфу» була рішуче спростована внаслідок археологічних досліджень у найдавнішій частині Києва. Виявлення решток першого київського укріплення (Город Кия")[20] переконливо показувало, що в основі літописного переказу лежить певне історичне ядро. Дальші пошуки дозволили не лише підтвердити історичну достовірність літописних відомостей про Кия, а й значною мірою реконструювати його біографію[21]. В цьому найголовнішим є факт побудування першого київського городища-замка, зв'язуваного з іменем Кия, задовго до IX ст.

Здавалося б, успіхи історичної науки повинні були зняти і філологічну проблему з порядку денного. Але цього не сталося, й мовознавці донині продовжують бавитися безплідними пошуками «нових» і «природніх» етимологій.

Головний напрямок модерних тлумачень імені «Київ» можна визначити, як фізично-географічний. Відповідно до цієї тенденції ойконім «Київ» відбиває особливості природніх умов місцевості. В основу терміна кладеться, наприклад, орфографічна номенклатура, що позначає поняття «круча», «гора», «височина» тощо. Це викликає певні асоціації із складним київським рельєфом. З іншого боку, ряд дослідників зіставляють ім'я «Кий» в його архетипній формі kuj, kujava з сучасними термінами, що означають «болото», «місце, поросле очеретом», «піщаний холм», «крутий холм», «віддалена або стара, напівзруйнована хата», «хащі на горі», «гірський потік у лісі», «урочище», «кукурудзяне поле» і т. д.[22]. Мовні паралелі беруться з української, білоруської, польської та інших слов'янських мов .

В цих випадках форма посесивного нечленного прикметника розглядається, як «ономастична стилізація», тобто антропонімічне осмислення фізико-географічного апелятива[24]. З таким підходом неможливо погодитися. Семантичний різнобій залученого лексичного матеріалу виключає можливість його інтерпретації у зіставленні з реальними природніми умовами старокиївської

топографії. Зовсім недоречними є, скажімо, такі терміни, як «болото», «очеретяні нетрі», «гірські потоки», «піщані бугри» і т. д., не кажучи вже про кукурудзяні поля.

Тим часом сама необхідність нових пошуків здається більш, ніж сумнівною. Літописна версія виглядає цілком прийнятною та переконливою . Вона незаперечно підтверджується усіма даними і надійно вписується в систему давньоруської ономастичної практики.

В Давній Русі антропонімічні назви міст одягалися в різну форму і застосовували різні словотворчі моделі. Поширеними були, зокрема, імена із суфіксом «-jb», представленим двома варіантами «-ЛЬ» та «-Ь», часто з палаталізацією кінцевого приголосного основи. Мова про такі терміни, як Ярославль, Святославль, «Мстиславль», Богуславль, Ізяславль, Глебль, Путивль і т. д.— від Ярослав, Святослав Мстислав, Богуслав, Ізяслав, Гліб, Путим. А з другої сторони — Святополчь, Ярополчь, Усвячь, Всеволожь, Володимерь, Володарь — від Святополк, Ярополк, Усвят, Всеволод, Володимер, Володарі т. д.

Поширену посесивну модель демонструють імена на «-инь» типу Микулинь (від Микула), Неятинь чи Нежатинь (від Нежата), Чемеринь (від Чемер, Чемера), Къснятинъ (від Коснята), Пирятинь (від Пирята тощо). Та чи не найбільш популярною формою були імена на «-овъ» — «-евъ»; и «-ово», «-єво»: Туровъ, Каневъ, Черниговъ, Торчевъ, Ольговъ, Михаиловъ, Львовъ, Даниловъ, Борисовъ, Гюричевъ, Василенъ, Витичевъ і т. д. На жаль більшість осіб, втілених в ойконіми, нам невідомі; тому дуже важко визначити ті умови, які викликали їх до життя.

Історія назви «Київ» належить до числа найнадійніше фіксованих. З точки зору генезиса посесивних ойконімів не має значення питання про історичну реальність особи, чиїм іменем названо той або той населений пункт. Іноді назви конструювалися від легендарних, а то й міфологічних імен. Така практика існувала в різних країнах, починаючи з глибокої старовини; досить згадати такі старогрецькі ойконіми, як Афіни, Аполонія, Гераклея, Діоскуріада і т. п. Це звільняє нас від необхідності розглядати складне питання про історичність літописного Кия. Відзначимо, однак, що сучасна наука рішуче схиляється до визнання цього персонажу реальною особою, що жила в середині I тис. н. е.[25] і виступила в ролі засновника першого київського городища (замка).

Але незалежно від остаточного вирішення цього питання закономірність виникнення ойконіма «Київ» від імені літописного Кия не може бути заперечена; для цього зовсім не обов'язково герой літописного переказу мав бути реально засновником майбутньої столиці Русі — досить того, що він в такій якості увійшов до свідомості народу.

Первинна основа імені (точніше, обох імен — антропоніма та топоніма) мала основу з голосним «й», що в подальшому перейшов у твердий «у». Це — закономірне фонетичне явище: індоєвропейський довгий «й» на слов'янському грунті справді дає «у» ("ы"). Так само закономірною є заміна індоєвропейсь-

кого короткого «й», «у» на «j» ("й") «Кув» «Кый». Цей фонетичний процес добре фіксований численними варіантами, що виступають в джерелах.

Так, в арабських текстах знаходимо транскрипції: Kujaba, Kuyaba, Kujave, Kuyava, Khyilv т. д. Вірменська «Історія Тарона» пропонує форму Киаг. Візантійські документи — *Κουβερ* ("Кувер")[26]. В західноєвропейських джерелах зустрічаємо: Kujeva (Саксон Граматик, Kujeva, Cuieva (Тітмар Мерзебурзький), Chue (Гельмольд) тощо[27].

Цікавим є формант «ар», «-ер», засвідчений у вірменському та візантійському варіантах. Літописна етимологія цілком роз'яснює і усуває семантичні труднощі. Ім'я «Кий» ("Кув") становить собою прозорий апелятив у значенні «Молот» (пор. Карл Мартел у франків)[28] етимологічне воно зв'язане з терміном «кувати» ("коваль" і т. д.). Мабуть звідси — легенда про казкового коваля-змієборця, пов'язана з фольклорним переказом про початки Києва.

Примітки

[1]*Новгородская* первая летопись старшего и младшего извода, М.— Л., 1950.— С. 103.

[2]*Нерознак В. П.* Названия древнерусских городов.— М., 1983.

[3]*Новосельцев А. П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 408-419.

[4] *Повесть* временных лет.— М.- Л., 1950,— Т. I.— С. 24,25, 36.

[5] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания, былины, детописи.— М.,1963.— С. 159-173.

[6]*Марр Н. Я.* Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси // Избранные работы. М.-Л., 1935.— Т. V.— С. 60; *АбегянМ.* История древнеармянской литературы. Ереван, 1948.— Т. I.— С. 34, 345-347; *Еремян С. Т.* О некоторых историко-географических параллелях в «Повести временных лет» и «Истории Тарона» Иониа Мамиконяна // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, К., 1965.

[7]*Сборники,* материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.— К., 1874.—Отд. L—С. 3.

[8] *Стрижах О, С.* Київ (етимологічні проблеми) // Мовознавство, 1982.— № 3.— С. 32.

[9] *Vlgfusson G.* Place of the Hamth'eowlay // Sigp Siegfried.— arminiuns and other Papers, Grimm-Centenary.— London, 1886.

[10]*Дашкевич Н. П.* Приднепровье и Киев по некоторым памятникам древнесеверной литературы // Университетские известия.— К., 1986.— С. 11; *Веселовский А. И,* Историко-топографические очерки древнего Киева,— К., 1897.— С. 3; *КулаковскийЮ.* Карта Европейской Сарматии по Птолемею.— К., 1899.— С. 31.

[11] *Каргер М.К.* К вопросу о древнейшей истории Киева//СА.— 1948.— Т. X.— С. 236-241; *Каргер М.К.* Древний Киев.— М.-Л., 1958.— Т. I.—- С. 66-72; *БрайчевськийМ. Ю.* Коли і як виник Київ.—К., 1961.— С. *47-51;БоровськийЯ.* Є Походження Киева, К., 1981.—С. 64-71 таін.

[12] *Ptolemi* Geojiraphia, ПІ, 5,13-15.

[13]*Повесть* временных лет.— Т. I.—С. 20.

[14] *Берлинский М.* Краткое описание Киева.— СПб., 1820.— С. 5; *ЗакревскийН.* Описание Киева.— М., 1868.— Т. I.— С. 6; *Брайчевський М, Ю.* Коли і як виник Київ.— С. 54-56 наст; *Бидзиля В. И.* Приднепровские города Птолемея // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг.— Ужгород.— 1978.

[15] *Constantini* Porphyrogeneti Deadministrando imperia, IX.

[16]*Ильинский Г. Σ^ιβλσλτσ* Константина Багрянородного // Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського.— К., 1928.— Т. II.

[17]*Боровський Я.* Є Походження Києва.—С. 26-45.

[18] *Там же.— С.* 26-45.

[19] *КуникА. А.* Русский источник о походе 1043 г. // *ДорнВ.* О походе русских на Табаристан.— СПб., 1875.— С. 396; *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен.— М., 1959.— Кн. I; *Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— СПб., 1908.— С. 477; *Петров Н. И.* Исторйко-топографические очерки.— С. 2, 3.— С. 379, 380; *БагалейД. И.* Русская история.— М., 1914.— Т. I.— С. 180.

[20]*Вельмин С.* Археологические разыскания Археологической комиссии в 1908 и 1909 гг. На территории древнего Киева // Военно-исторический вестник.— 1910.— № 7-8.— С. 140, 141; *Каргер М. К. К* вопросу о Киеве в VIII-IX вв. // КС ИИМК, Вып. VI, 1940; Каргер Н. К. Древний Киев.— Т. I.— С. 98, сл.; *ТолочкоП. П.* Історична топографія стародавнього Києва.— К., 1970.— -*С.* 40-41; *ТолочкоП. П.* Древний Киев.— К., 1983.— С. 26-28; *КилиевичС. Р.* Дитинец Киева IX — первой половины XIII вв.— К., 1982.— С. 27, 28.

[21]*Рыбаков Б. А.* Начало русского государства // Вестник МГУ.— 1955.— № 4-5; *Рыбаков Б. А.* Город Кия // ВИ.— 1980.— № 5; *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв.— М., 1982.— С. 90-107; *Брайчевский М. Ю.* Когда и как возник Киев.— К., 1964.— С. 60-110; *ТолочкоП. Л.* Історико-географічні умови виникнення Киева // Український історико-географічний збірник.— 1971.— Вип. I; *ТолочкоП. П.* Происхождение и раннєє развитие Киева // Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 41, ел.; *ТолочкоП. П.* Древний Киев.— С. 18-29; Сахаров А. Н. Кий: легенда и реальность // ВИ.— 1975.— № 10 та ін.

[22]*Рэспонд С.* Значение древнерусской ономастики для истории // ВЯ.— 1968.— № 1; *РэспондС.* Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика.— М., 1972; *Рэспонд С.* Miscellanla onomastica rossica // Материалы и исследования.— М., 1979; *Нерознак В. П.* Названия древнерусских городов.— С. 86, 87.

[23]*Марусенко Т. А.* Материалы к словарю украинских географических апеллятивов // Полесье.— М., 1968. *ЯшкінІ. Я.* Белорускія геаграфічньія назвы // Тапаграфія, Гідралогія.— Мінск, 1971; *HrabecC.* Nazwy geograficzne Huculszczyny, Kraków, 1950; *Bruckner A.* Słownik etymologiczny jeżyka polskiego, Warszawa, 1957.

[24] *Рэспонд С.* Miscellanea...— С. 40.

[25] *Лер-Сплавинский Т.* Еще раз о названии города Киева // Проблемы современной филологии.— М., 1965; *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Мифологические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян и восточных романцев.— М., 1976; *Стрижак О. С.* Вказ. праця.— С. 32.

[26]*Успенский Ф. И.* История византийской империи.— Т. I.— Вид. Брокгауз-Ефрон, (без позначення року), С. 660, сл.

[27] Див.: *Стрижак О. С.* Вказ. праця.— С. 33.

[28] *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка.— Т. I.— М., 1959.— С. 306; *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка.— Т. I.— СПб., 1893.— С. 14, 16.